

Gutenberg og 1400-tallets Europa

ET TVÆRSNIT

Af Mikael Venge

Den almindelige læser eller »bogorm« skænker det næppe mange tanker, at bogtrykkerkunsten netop i vor tid er i færd med at blive overhalet af den tekniske udvikling. Men da bogtrykkerkunsten oprindeligt i midten af det 15. århundrede gjorde sin entré i den tyske by Mainz, var den en sensation. Snart rygtedes det over hele Europa, at skrifter kunne mangfoldiggøres mekanisk uden brug af skrivere, og inden århundredets slutning var der etableret trykkerier i alle større byer, der udspyrede de strømme af religiøse, litterære og politiske bøger, hvis eksistens vi i dag betragter som en selvfølge.

Opfinderen eller i hvert fald den, der introducerede den nye opfindelse i Mainz, var en driftig og entreprenant borger ved navn Johannes Gensfleisch. Som skik var i Mainz, kaldte han sig efter sit hus, men vel også for at opfylde nogle honnøret ambitioner, »til Gutenberg«. Huset med dette gedigne navn, der lå på hjørnet af Christophstrasse og Schustergasse, havde en af hans forfædre af familien Gensfleisch giftet sig til. Da Gutenberg gjorde sin opfindelse, var forældrene for længst døde. Faderen havde tilhørt Mainz' patriciat, mens moderen var af en kræmmerlæg, hvilket tilsyneladende udelukkede sønnen fra det gode

selskab og tvang ham til at søge et borgerligt levebrød.

Disse indledende bemærkninger om bogtrykkerkunstens »fader« skal ingenlunde skjule det forhold, at der i øvrigt hviler et næsten massivt mørke over både Gutenberg-skikkelsen og omstændighederne omkring hans opfindelse. Ingen af de ældste bevarede trykte skrifter og bøger refererer til ham, et psalter fra 1457 derimod til to andre Mainz-borgere som udgivere, men adskillige vidnesbyrd i eftertiden peger dog på ham. Det ældste er vistnok den franske konges ordre den 4. oktober 1458 til en af stempelskærerne i den kongelige mønt om at begive sig til Mainz, hvor »messire Jehan Guthenberg, chevalier« skulle have opfundet kunsten at trykke med bogstaver.

Hertil kommer et vigtigt, mere indirekte vidnesbyrd. Fra en retssag – en af flere, Gutenberg viklede sig ind i – stammer et dokument, som notaren i Mainz udfærdigede den 6. november 1455. I dette dokument omtales utvetydigt Gutenbergs arbejde med at trykke bøger – »das werk der bucher« – og i et tonefald, som om det drejede sig om et større industriprojekt. Rets sagen omhandlede et stort lån, han havde optaget for at finansiere den husleje og svendeløn samt værktøj og

materialer, projektet krævede, men som det åbenbart nu kneb med at betale tilbage. Da den såkaldte Gutenbergs Bibel, bogtrykkerkunstens første store datérbare værk, forelå trykt senest i august 1456, har det været en uhyre nærliggende tanke; at Gutenbergs »værk«, hans store projekt i efteråret 1455, har været arbejdet med denne Bibel.

Bibelen er imidlertid ikke det ældste trykte skrift. Ældre endnu er et par »tryksager« af en helt anden karakter, et afladsbrev og en kalender, der viser, at bogtrykkerkunsten tidligt toges i anvendelse af myndighederne til propagandaformål. I efteråret 1454 tryktes i Mainz et afladsbrev til fordel for Cyperns forsvar mod tyrkerne, udstedt i kongen af Cyperns gesandt Paulinus Chappes navn og med pave Nikolaus V's bevilling. Afladsbrevet var en formular, der levnede plads til navnet på modtageren (kunden, om man vil) og datoen for transaktionen, og det ældste er dateret 24. oktober.

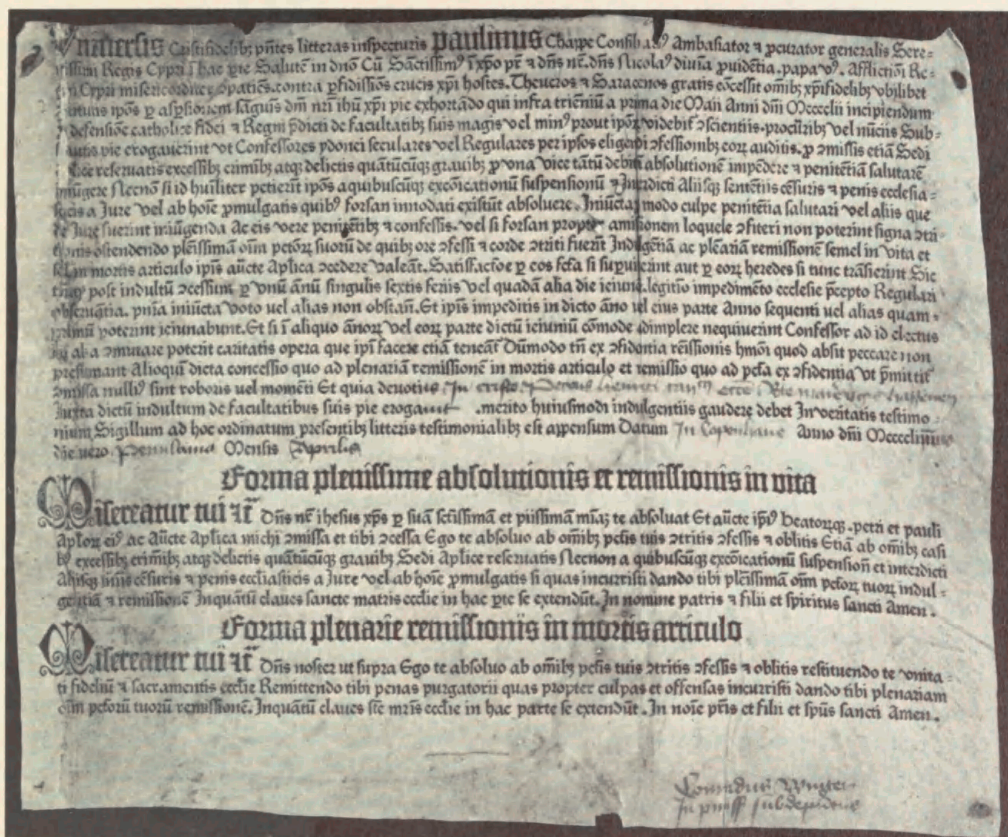
Et af disse, formodentlig det tidligste af Gutenbergs tryk, i hvert fald det tidligste, der er bevaret, fandt endda vej til Danmark, hvor kannik Peder Henriksen ved Vor Frue kirke i København den 29. april 1455 erhvervede sig et eksemplar af en pavelig afladshandler [1]. Netop til denne type formularer var bogtrykket, der sikrede et stort antal nøjagtigt ens eksemplarer, naturligvis særligt velegnet. Omtrent samtidig er den såkaldte Tyrker-kalender, hvori indtrængende opfordringer til alle kristne herskere, herunder den danske konge, om at bekæmpe tyrkerne kombineredes med en astronomisk oversigt over årets gang i 1455. Denne særegne ka-

lender må være blevet trykt i slutningen af december 1454.

Selv om det aldrig kan bevises, tyder altså meget på, at disse ældste trykte skrifter skyldes Gutenberg. Man kan forestille sig, at han i sine unge år har erhvervet sig den fornødne tekniske og metallurgiske indsigt hos de mange guldsmede i Mainz, men Gutenbergs ungdomsår er om muligt endnu dunklere belyst end hans modne år. Kun ved vi, at han i en længere årrække opholdt sig i Strassburg, hvor han nævnes 1434 og 1444. Her var han medlem af guldsmedelaget, hvilket på den anden side kan have været en ren social foranstaltning. I øvrigt fremgår det, at han i Strassburg-årene var hovedmanden bag endnu et industriprojekt, der satse på fremstilling af spejle. Muligvis har han allerede i denne periode eksperimenteret med trykkekunsten.

Det økonomiske udbytte synes dog ikke at have svaret til den energi og kapital, Gutenberg investerede i sine forskellige projekter. Tværtimod lader han til på sine ældre dage at have været en ruineret mand. Vi har allerede nævnt gældssagen fra 1455, og et lån fra Strassburg-tiden, der velsagtens har skullet finansiere spejlproduktionen, verserede i årevis ved forskellige domstole for til sidst, efter Gutenbergs død, at blive afskrevet som uerholdeligt. Opfinderens bo har ikke indeholdt værdier af nogen art. Det vidner om tidens bjærgsomhed og foretagsomhed, at der alligevel var folk, der skød penge i hans projekter.

Gutenberg var ingenlunde den eneste, der blev ruineret i bogtrykkerkunstens første, hektiske år, og bogbranchen har da også sidenhen kendt

til drastiske op- og nedgange. Hans vanskelige økonomiske situation har formodentlig bevirket, at værktøj og materiel er overgået til andre, hvilket forklarer, at hverken Bibelen, da den udkom i 1456, eller andre, senere værker nævner hans navn. Gutenbergs sidste år må følgelig have været præget af armod. Til alt held fik han 17. januar 1465 overdraget en pension af ærkebiskoppen af Mainz, kurfyrst Adolf II af Nassau, som sikrede hans alderdom.

Kurfyrstens brev er formelt en ud-nævnelse til embedsmand ved hoffet i Eltville, men med tilladelse til at blive boende i Mainz og dermed være, hvad

Afladsbrev, trykt på pergament 1454, udstedt af kongen af Cyperns gesandt. Brevet er solgt af hans »under-fuldmægtig«, Conrad Winter, der har tilføjet køberens navn og dateringen, den »næstsidste« (29.) dag i april. Det trykte år 1454 er rettet til 1455. Brevets formularer er beregnet både på mænd og kvinder, en eller flere personer, hvorfor afladshandleren måtte tilføje adjektivets og verbets endelser. Brevets »fromme« modtager var en kannik ved Vor Frue kirke i København, Peder Henriksen. Det findes i dag på Det kongelige Bibliotek. (Foto: Det kongelige Bibliotek).

vi kalder »trådt udenfor nummer«. I udnævnelsen takkes Gutenberg for den villige tjeneste, han havde ydet »os og stiftet« – måske blot en frase, måske også en hentydning til hans

ekspertise indenfor bogtrykkerkunsten. I hvert fald forlyder det efter Gutenbergs død tre år senere, 3. februar 1468, at han stadig i sin besiddelse havde haft værktøj eller remedier til bogtryk, som ganske vist ikke længe tilhørte ham selv, men som kurfyrsten nu ønskede at sikre sig forblev i Mainz. Øvrighedens interesse i Gutenbergs opfindelse er her åbenbar.

Bogtrykkerkunstens videre sejrsgang tiltrækker sig i denne forbindelse mindre opmærksomhed. De følgende betragtninger vil i stedet forsøge at karakterisere den verden, som den trykte bog ved opfinderen og »ingeniøren« Johannes Gutenbergs mellemkomst dumpede ned i midt i 1450'erne, og som bogen selv i de følgende århundreder var med til at omskabe. Det er næppe for meget sagt, at denne verden befandt sig i stærk bevægelse.

Lige siden karolingerrigets opløsning i 800-tallet havde Europa befundet sig i støbeskeen. Kejser og pave stredes om overherredømmet, konger og stammehertuger kæmpede udadtil for at gøre sig fri af ethvert overherredømme og i stedet tvinge andre ind under deres, mens de indadtil med vekslende held bekæmpede vekslende fraktioner af stormænd. Middelalderens sociale spændinger skal naturligvis ikke undervurderes, men også tidens mange bondeoprør må ses i sammenhæng med det fundamentale forhold, at styreform og territorier ikke var endeligt definerede. Der var nok, der gerne ville fastlægge en bestemt styreform og bestemte landegrænser som norm. Men ingen havde – siden romerrigets og karolingernes dage – vist sig i besiddelse af den

tilstrækkelige magt og autoritet til at gennemføre sine ideer.

Gutenbergs egen skæbne afspejler tydeligt denne grundlæggende usikkerhed omkring 1400-tallets statsdannelse, der varede ved, indtil de stærke, fasttømrede nationalstater dukkede op i det 16. og 17. århundrede.

Mainz, Gutenbergs fødeby, var en af de frie tyske rigsstæder, dvs bystater alene med kejseren som formelt overhoved. Rigsstæderne led imidlertid som andre bysamfund under stærke indre brydninger, hvortil kom de omliggende territorialfyrsters efterstræbelser.

I løbet af 1400-tallet førte disse brydninger til store omvæltninger i Mainz. Som i andre rigsstæder domineredes bystyret i Mainz af patriciatet – de gamle familier – hvilket gav anledning til idelige rivninger med lavene, der repræsenterede det store flertal af købmænd og håndværkere. Efter en sådan strid i 1428 udvandrede simpelthen store dele af borgerskabet, heriblandt den unge Gutenberg, i protest mod patriciatets egenmægtige fastlæggelse af byskatten. Gutenbergs lange ophold i Strassburg i 1430'erne og 1440'erne var altså i virkeligheden en landflygtighed.

Efter at striden længe havde bølget frem og tilbage, sluttedes endelig i november 1447 fred mellem patriciatet og lavene. Kort efter, i 1448, finder vi atter Gutenberg i Mainz, øjensynligt i en kummerlig forfatning og blotet for midler efter det mislykkede spejlprojekt i Strassburg. At han under disse omstændigheder tog fat på sit livs plan om den trykte bog, er for så vidt imponerende. Straks i 1448 lånte han et mindre beløb af en slægt-

ning, og vistnok i 1450 optog han det store lån, hvorom processen i 1455 drejede sig.

Også i de følgende år, da Gutenbergs eksperimenter endelig lykkedes, og de første trykte skrifter forlod hans trykpresse, forblev den politiske situation spændt. Til den indre splid føjedes modsætningen til kurfyrste-ærkebiskoppen, der gjorde krav på herredømmet over Mainz. Under den såkaldte mainz'ske stiftsfejde ramtes byen af en katastrofe. Den ene af de to stridende ærkebiskopper – den samme Adolf af Nassau, der senere lod Gutenberg pensionere – benyttede lejligheden til at storme og indtage Mainz den 28. oktober 1462, hvorefter alle tilhængere af modkandidaten underkastedes hårde straffe. Mainz op-hørte nu med at være en fri rigsstad, og byens handel og erhverv led et uopretteligt knæk. Dens korte storhedstid som bogtrykkerkunstens vugge var ligeledes forbi. Andre byer, Basel, Paris og Antwerpen, stod parat til at overtage førerstillingen.

Det samme mønster, vi har forefundet i Mainz, genfindes over hele Europa. De væbnede konflikter mellem rivaliserende magter var så talrige, at kun de færreste og mest iøjnefaldende har fundet vej til historiebøgerne. I så henseende befandt ærkestiftet Mainz sig i en særlig udsat position, klemmt inde mellem nogle af tidens mest stræbsomme og ærgerrige fyrster. Mod nord lå greverne af Nassaus og landgreverne af Hessens territorier, mod syd regerede kurfyrsterne af Pfalz. På Gutenbergs tid hed den pfalziske kurfyrste – og ikke uden grund – Friedrich der Siegreiche. Han havde bl.a. på ærkestiftets bekostning for-

stået at udvide de pfalziske landes grænser, mens Nassau'erne, som vi så, i stiftsfejden gennemtrumfede indsættelsen af deres kandidat som ærkebiskop.

Den højst uklare situation i Tyskland, set med eftertidens øjne, understregedes yderligere af, at rigets overhoved udøvede et minimum af myndighed. Ganske vist knyttede der sig endnu en vis stråleglans til »det hellige romerske rige«, som var den officielle betegnelse i middelalderen for den tyske stat, hvorved afstammingen fra oldtidens og karolingertidens imperier markeredes. Endvidere levede den forestilling utvivlsomt videre, også i Norden, at kejseren var hele den kristne verdens verdslige overhoved. Det tyske rige var imidlertid snarere end en politisk realitet blevet et blot og bart begreb, en stivnet lensretlig form, mens de enkelte territorier var godt på vej til at etablere sig som selvstændige stater.

På Gutenbergs tid herskede i Tyskland kejser Friedrich III (1443-93) af det habsburgske hus. I følge overleveringen foretrak han at sysle med sin urtehave og sine ostekulturer frem for at regere, hvilket jo egentlig lyder ret sympatisk. Nok så meget som personlig ulyst var det dog politiske årsager, der bevirkede, at han i sin lange regeringstid kun sjældent viste sig i sit rige og stort set undlod at blande sig i dets anliggender. Friedrich III var end ikke herre i sit eget hus, idet flere slægtninge anfægtede hans herredømme over de østrigske arvelande, og i riget var hans beføjelser effektivt stækkede af fyrsterne. Sine sparsomme ressourcer satte han heller ikke ind her, men mod øst i forsøget på at

hævde habsburgernes nedarvede rettigheder i Böhmen og Ungarn, en politik, som blot førte til, at den fortørnede ungarnske konge trængte ind i Østrig og bemægtigede sig selve Wien. At denne østpolitik blev genoptaget af efterfølgerne og efterhånden med større held, er en anden sag.

Ikke mindre kaotiske var forholdene i de to store vesteuropæiske monarkier, England og Frankrig. England var i lange perioder sat ud af spillet som europæisk magt på grund af kampen mellem to rivaliserende dynastier i de såkaldte Rose-krige, der varede – med afbrydelser – fra 1455 til 1485. I Frankrig anfægtedes kongemagten vel ikke, men trængtes dog af en række mægtige vasaller fra de store franske »huse«, Anjou, Bourbon, Orléans og Bretagne, der endnu gjorde kronen rangen stridig indenfor selve Frankrig. Det mægtigste af disse fyrstehuse, huset Bourgogne eller Burgund, der var en sidelinie af kongehuset, voksede endda på det nærmeste kongen over hovedet og var i færd med at etablere en selvstændig stormagt på begge sider af Rhinen, hvor også det tyske riges svaghed afgav glimrende muligheder for ekspansion. Den burgundiske stormagt brød ganske vist sammen ved Karl den Dristiges død på slagmarken 1477, men de store vasaller vedblev at gøre sig gældende i Frankrig langt op i det 16. århundrede.

I Norden var forholdene tilsvarende urolige, blot under mere primitive former. Her udviklede byerne sig ikke til selvstændige magtfaktorer som i det tyske rige. Bortset fra Slesvig eller Sønderjylland – et problem for sig, der imidlertid løstes foreløbigt, da

Christian I i 1460 erhvervede både Slesvig og Holsten – fandtes der heller ikke fyrstelige vasaller i Norden. Derimod spillede stormændene en betydelig rolle. En særlig gruppe var de såkaldte Akselsønner, der alle var sønner af Erik af Pommerns lensmand på Varberg slot, Aksel Pedersen af slægten Thott. Akselsønnerne nåede højden af deres magt i 1450'erne og 1460'erne, da de målbevidst stilede mod en overnational magtposition mellem Danmark og Sverige – en lidt bondsk, nordisk udgave af de fornemme Burgunderhertuger.

Akselsønnernes tidvise succes var symptomatisk for den uklarhed og spænding, der rådede i Norden efter opløsningen af den union, som dronning Margrethe og Erik af Pommern havde skabt. Deres stærke unionskongedømme styrtedes 1436 af stormændene, gejstlige og verdslige i forening, men uden at en anden orden blev sat i stedet. I resten af århundredet og frem til Christian II's fald 1523 vekslede nye unionsdannelser med perioder af svensk selvstændighed under nationale konger og rigsforstandere – en parallel til forholdene i Ungarn og Böhmen, der ligeledes vekslede mellem national selvstændighed og unioner med Polen eller Østrig. At man i Danmark nøje har fulgt disse uafledeligt skiftende konstellationer, ses af en optegnelse om tronskiftet i Ungarn 1490, der har været opbevaret ved ærkesædet i Lund [2].

Det er i øvrigt også højst karakteristisk for magtforholdene i det endnu primitive Norden, at netop en gejstlig institution gav sig af med politiske spekulationer af denne art. Den katolske kirke var utvivlsomt kongemag-

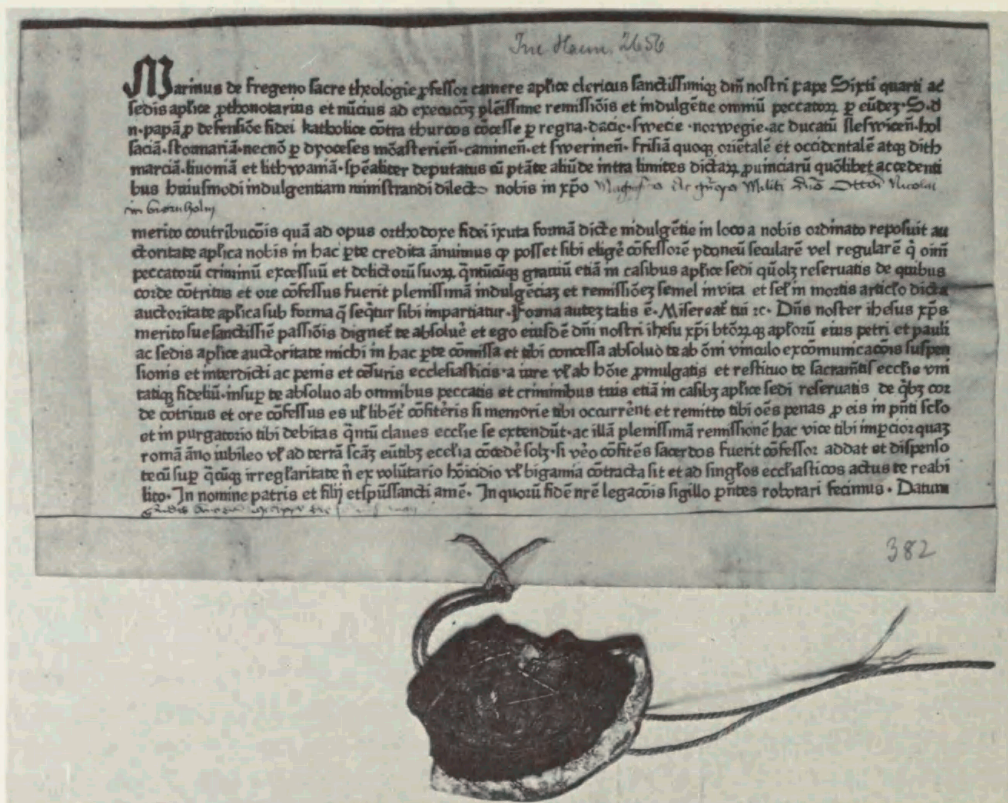
tens eneste værdige modspiller og rival. Mens de enkelte stormandsslægter forholdsvis let lod sig knytte til kongemagten eller i længden – som Akselsønnerne – måtte lide nederlag, hvis de tog kampen op, kunne kirkens mænd støtte sig til en mægtig og højt udviklet organisation. Vi mærker os, at det i magtkampen mellem ærkebiskop Birger Gunnerson og rigshofmester Poul Laxmand omkring 1500 var rigshofmesteren, der blev snigmyrdet og – posthumt – fik sine godser konfiskeret, mens ærkebiskoppen klarede frisag, og at den konge, der virkelig satte sig for at beskære biskoppernes kompetence, Christian II, ikke slap godt fra det.

Det kan se lidt besynderligt ud, at den største ekspansionsperiode i menneskehedens historie notorisk indledtes i det Europa, hvis foreløbighed og mangel på stabilitet vi just har skitseret. Men naturligvis er der også træk, der peger i anden retning. Netop omkring 1450 havde pavestolen overvundet mere end et århundredes svaghed og genetableret sin førende position i kristenheden, efter at den kætterske hussitterbevægelse havde lidt nederlag, og en række penible skismaer var bilagt. Et synligt udtryk fandt denne pavemagts regeneration i opbygningen af renæssancens Rom, der indledtes under Nicolaus V (1447-55) med en fløj af det nuværende Vatikanpalads og nogle omgivende fæstningsværker – ganske vist af et tungt og militært tilsnit, der afspejler de romerske adelsfamiliers ikke helt overståede krigeriske tilbøjeligheder, ligesom endnu det sixtinske kapel fra 1470'erne indgik i Vatikanets befæstning.

Hvorledes kunne pavemagten ekspandere, mens kejserdømmet nærmest lå brak? Måske var den pavelige regeneration i højere grad et udtryk for fremvæksten af en stat – kirkestaten – end for en overnational myndighed. Det er en gammel tanke, også i dansk historieforskning, at renæssancetiden var præget af staternes fremvækst. Jacob Burckhardt beskrev i sit berømte værk om den italienske renæssance de politiske tilstande efter Lodi-freden 1454, der indledte de italienske småstaters guldalder, som indbegrebet af »koncentreret fyrstemagt« og kaldte dette afsnit af sit værk »Staten som kunstværk« [3].

Der kan imidlertid også peges på en anden væsentlig side af udviklingen. Tiden efter 1450 prægedes utvivlsomt af stærke impulser fra den verden, der lå udenfor Europa – impulser, der set fra en snæver europæisk synsvinkel både var af negativ og positiv art. De negative repræsenteredes af tyrkerfaren, der hvilede tungt over det sydlige og østlige Europa. Den 29. maj 1453 havde sultan Muhamed II efter to måneders belejring indtaget Konstantinopel og dermed udslettet det gamle østromerske rige. Den sidste kejser, Konstantin XII, faldt under forsvaret. Vel havde tyrkerne krydset Dardanelerne 100 år tidligere, men deres egentlige fremtrængen i Europa indledtes først nu. Allerede i 1450'erne erobredes Serbien og i 1460'erne Bosnien og Herzegovina. Samtidig indtog den tyrkiske flåde det ene støttepunkt efter det andet i det østlige Middelhav.

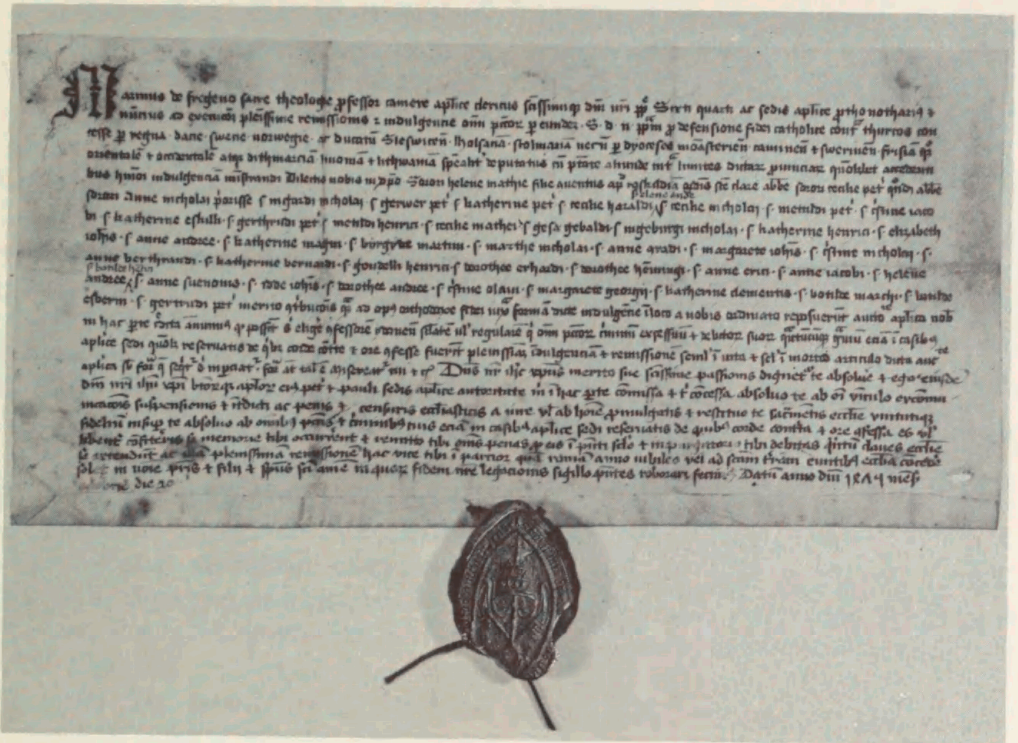
Det er dette forløb, der afspejles i bogtrykkerkunstens ældste historie. Vi har allerede set, at det tidligste

Afladsbrev, trykt på pergament i pave Sixtus IV's tid (1471-84) og udstedt af den pavelige afladshandler Marinus de Fregeno, hvis distrikt omfattede Mecklenburg, de frisiske områder, Slesvig og Holsten, de tre nordiske riger samt Livland og Lithauen. Dette brev er solgt i Grenå den 16. maj 1475 til Christoffer af Bayerns og Christian I's hofmester Otte Nielsen (Rosenkrantz) til Bjørnholm, Hvide-slægtens gamle borg, som han havde erhvervet ved at ægte den meget ældre fru Else Krognos, enke efter den sidste Hvide på Bjørnholm. Ved brevets udstedelse var Otte Nielsen højt oppe i årene (han menes født i det 14. århundrede) og havde trukket sig ud af politik. Hofmester-embedet havde han for længst givet afkald på, og han kaldes derfor blot »stormægtige og ædle« ridder. Han døde det følgende år. Brevet må være forblevet i Rosenkrantz'ernes eje efter, at Bjørnholm i det 16. århundrede gled ud af slægtens besiddelse, indtil det i 1807 af statsminister Niels Rosenkrantz blev skænket til det dengang påtænkte Museum for nordiske Oldsager. (Det kongelige Bibliotek).

trykte skrift, der kendes, indeholdt en appel fra pave Nikolaus V om at støtte forsvaret af Cypern mod tyrkerne, og den ældste danske bog, trykt i Odense 1482 – selve anledningen til dette jubilæumsskrift – var en beretning om Rhodos' tapre forsvar under den tyrkiske belejring i 1480. Ved denne lejlighed lykkedes det at slå angrebet tilbage. Året efter døde Muhamed II, og de følgende sultaner var optaget af at sikre og udvide den nye tyrkiske stormagts grænser mod øst. Under Selim I (1512-20) erobredes Syrien, Palestina, Ægypten og den arabiske halvø, men under hans søn, Suleiman I, genoptoges ekspansionen mod vest. 1521 rettedes angrebet mod Ungarn

og det følgende år mod Rhodos, som denne gang måtte kapitulere efter et helt modigt forsvar den 21. december 1522. I slutningen af 1520'erne nåede tyrkerfaren et foreløbigt højdepunkt. Kong Ludvig af Böhmen og Ungarn faldt kun 20 år gammel i slaget ved Mohács 1526 i spidsen for et slet organiseret ungarnsk adelsopbud, og i 1529 belejrede tyrkerne for første gang Wien.

At disse begivenheder registreredes i Danmark, vidnede allerede bogen om Rhodos' belejring ligesom de bevarede afladsbreve utvetydigt om. I så henseende var Johannitterordenen naturligtvis særligt aktiv. Af et dokument fra 1481 fremgår det, at prior Hans Mortensen fra Antvorskov kloster formidlede en stor sum penge, der

Ved salg af aflad til større forsamlinger var det ikke muligt at benytte de trykte formularer. Dette skrevne afladsbrev på pergament er udstedt af den samme afladshandler, Marinus de Fregeno, i Roskilde den 20. oktober 1475 til abbedisse i St. Clara kloster, Ellen Madsdatter, den tidligere abbedisse, Cecilie Pedersdatter, priorinde Anne Nielsdatter og 41 menige nonner, i alt 44 navngivne personer. Brevet er i lighed med de øvrige afladsbreve på latin, og de mange søstre er anført i dativ som modtagere af syndsforladelsen, hvis omfang brevet omhyggeligt opregner. (Den arnamagnæanske diplomsamling).

var indsamlet i Danmark til fordel for Rhodos' forsvar [4]. Et andet fremtrædende dansk Johannitterkloster var St. Hans kloster i Odense. Højst tænkeligt har trykningen af Rhodos-bogen i 1482 forbindelse med dette kloster og dets engagement i ordenens

Mens Peterskirkens bygning ind i 1500-tallet afløste tyrkerfaren som det angivelige sigte med afladshandelen, vedblev de europæiske trykpresser at udspyskrifter, der beskæftigede sig med det osmanniske rige. Et af de mest yndede, »Stortyrkens breve«, blev trykt af Melchior Blumme i København 1519. Det indeholdt fingerede trusselsbreve fra sultanen til kristenhedens regenter og disses svar. Det lille skrift er på latin og har velsagtens været solgt til interesserede gejstlige. Måske er der også blevet afsat nogle eksemplarer til et andet velbeslået og internationalt orienteret publikum, der fylkedes i København i 1519, nemlig den store lejhær, Christian II havde samlet forud for angrebet på Sverige. Titelbladet, der gengives her, oplyser, at brevenes udgiver var en lærd johannitter-ridder, Laudinus, d.v.s. Zachias Laudivio, der selv havde deltaget i kampene mod tyrkerne. I øvrigt optages det af det danske rigsvåben i en udformning hentet fra et af Christiern Pedersens værker fra kong Hans' tid. (LN123).

»salgsfremstød« af afladsbreve, der skulle støtte kampen mod tyrkerne.

Man kan mene, at tyrkerfaren var stærkt overdreven. Den tvang – meget upassende – de etablerede magter i

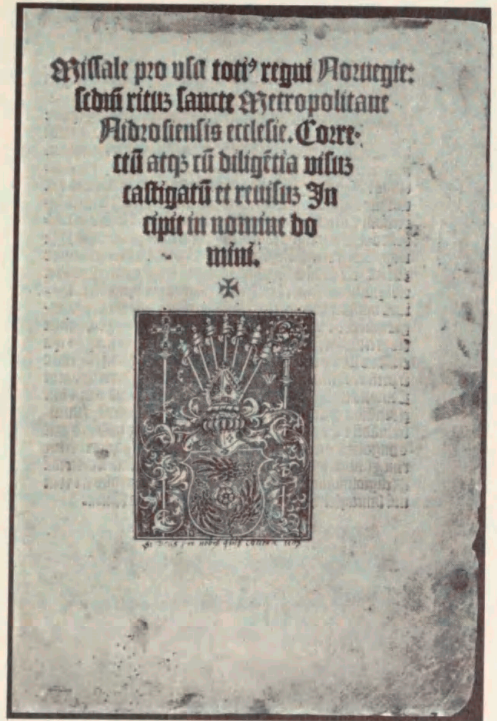
Sydøsteuropa til for en stund at ophøre med at bekrige hinanden og samle sig om den fælles ydre fjende – hvis de da ikke, som republikken Venezia eller senere Frankrig, foretrak at alliere sig med den nysankomne. I Gutenbergs Europa virkede den tyrkiske trussel dog i allerhøjeste grad som en realitet. Også i Danmark omtales tyrkerne uforbeholdent sammen med tatarer og jøder som kristenhedens argeste fjender [5], uden at der vel har eksisteret præcise forestillinger om disse folkeslag. Det nærmeste, man kom tyrkerne, var lidt postyr under datidens charterrejser, selskaber af velhavende nordboer, der valfartede til det hellige land, og som i 1516 fik Selim I's erobring af Palestina vel tæt ind på livet [6].

Mens denne ydre trussel vakte opstandelse i alle europæiske stater, rakte europæerne selv – og langt mere upåagtet – ud i den store verden. Til gengæld blev virkningerne af denne europæiske ekspansion ulige mere indgribende. Under Henrik Søfarens ledelse havde portugiserne indledt en systematisk udforskning af den afrikanske vestkyst og nåede omkring 1450 Kap Verde øerne. Herefter fulgte opdagelserne slag i slag med 1490'erne som et foreløbigt højdepunkt, da pionererne Christoffer Columbus i kastiliansk og Vasco da Gama i portugisisk tjeneste foretog deres epokegørende ekspeditioner. I 1500-tallets første årtier, mens Christian II og Frederik I regerede i Danmark, blev opdagelsernes politiske konsekvenser draget ved, at de vordende kolonimagter begyndte at danne deres oversøiske imperier og herved skabte grundlaget for den kulturelle og magtpolitiske euro-

pæiske dominans over den øvrige verden, der har varet helt op til dette århundrede.

Hermed være ikke påstået, at 1450'erne udgjorde et vendepunkt i menneskehedens historie, et magisk årti, hvori den vindskibeligheids og foretagsomhedens ånd bredte sig over Europa, der kan spores fra Konstantinopel over Rom og Mainz til Kap Verde øerne. Det er imidlertid ubestrideligt, at bogtrykkerkunsten dukkede op i en tidsalder præget af åndelig og økonomisk ekspansion. Prisrevolutionen har man kaldt den økonomiske højkonjunktur, der sætter ind i slutningen af det 15. århundrede, da priserne tilsyneladende steg voldsomt efter en lang periode med stagnerende eller ligefrem faldende priser, mens renæssance og humanisme er de traditionelle betegnelser for prisrevolutionens åndelige pendant'er. Burckhardt trak optimistisk en linie fra renæssancen til opdagelserne og mente, at begge var revolutionerende ved at åbne for menneskets indre og ydre spændvidde.

Næppe nogen vil heller bestride, at bogens fremkomst hører hjemme i denne sammenhæng. I 1450'erne var det tekniske niveau til stede, der tillod Gutenberg at gøre sin opfindelse, endvidere de politiske, økonomiske og åndelige konjunkturer, der sikrede den nye opfindelse en flyvende start. Først og fremmest blev den mægtige senmiddelalderlige gejstlighed bogtrykkerkunstens største kunde. Vi har set, at afladsbrevene hørte til Gutenbergs tidligste bestillinger, og snart fulgte hans store Bibel. Andre oplagte udgivelser for de første dristige bogtrykkere var liturgiske skrifter og læ-

I 1519 fik ærkebiskop Erik Valkendorf af Trondheim trykt et norsk missale, et digert værk på 303 folioblade, d.v.s. 606 sider, hvis titelblad gengives her. Trykningen besørgedes af bogtrykker og kannik Poul Ræff i København, der varetog trykningen af talrige kirkelige skrifter i disse år. Som liturgisk håndbog var missalet et stort fremskridt, der vidner om ærkebiskoppens reformgiver og praktiske sans. Af en bevaret kvittering fremgår det, at udgivelsen finansieredes ved »prænumeration«, idet Erik Valkendorf havde foranlediget, at de berørte kirkelige institutioner i Norge på forhånd havde bestilt og betalt værket. Titlen nævner ikke ærkebiskoppen ved navn, men på det ærkebiskoppelige våbenskjold ses hans initialer og Valkendorfernes karakteristiske svanevinger. Erik Valkendorfs familie ejede herregården Glorup på Fyn, og i 1589 fandtes et eksemplar af missalet i Øksendrup kirke, hvortil Glorup gods havde patronatsretten. I dag er det en stor sjældenhed. Det kongelige Bibliotek ejer et komplet og to defekte eksemplarer, der stammer fra norske kirker.

rebøger, der kunne anvendes i de kirkelige institutioner.

Uundgåeligt satte bogen imidlertid også sine spor. Af en nordeuropæer kunne det i hvert fald hævdes, at kirken gravede sin egen grav, da den hjalp med til at slippe bogtrykkerkunsten løs på menneskeheden. Åndslivets største frembringelser blev pludselig alment tilgængelige. Der opstod en læsende offentlighed, måske ikke den mindst epokegørende begivenhed i opdagelsernes og renæssancens tidsalder, skønt den allerede synes mættet med højdepunkter. Hvem kunne forestille sig Erasmus af Rotterdam eller Martin Luther uden deres trykte forfatterskaber? Konkurrencen om de opfindelser, der ændrede historiens gang, er hård, men Gutenberg bør i det mindste tilkendes en plads i finalen.

Noter

Generelt henvises til *Handbuch der Europäischen Geschichte*, hrsg. v. Th. Schieder, III. Stuttgart 1971, der har litteraturhenviisninger og noter. I samleværket *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*, hrsg. v. H. Widmann. Stuttgart 1972, opsummeres de sidste årtiers udforskning af Gutenbergs liv og virke. Værket rummer tillige en udførlig bibliografi over Gutenberg-forskningen efter 1940.

1. Repertorium 2. r. I. Kbh. 1928, s. 154f.
2. Aarsberetninger fra Geheimearchivet II. Kjbh. 1856-60, s. 43.
3. J. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 2. Aufl., Nachdruck. Darmstadt 1955, s. 1-88.
4. Repertorium 2. r. III. Kbh. 1931, s. 190f. - Johannitterne i Danmark og deres forhold til stormesteren er behandlet af Th. Hatt Olsen, *Dacia og Rhodos*. Kbh. 1962.
5. Talrige eksempler i *Skrifter af Paulus Helie I-VII*, udg. af P. Severinsen m.fl. Kbh. 1932-48.
6. B. Otzen, *Johan Rantzau og andre adelsmænd i Jerusalem*, i *festskriftet til Børge Diderichsen*, Kbh. 1976.